

Есеї

Юрій (Георгій) КОВАЛЕНКО, кандидат філософських наук,
ректор Відкритого православного університету Святої Софії-Премудрості

СКОВОРОДА В СОФІЇ І СОФІЯ У СКОВОРОДИ

Виступ на міжнародній науково-теоретичній конференції, присвяченій 300-річчю з дня народження Г.С. Сковороди «Філософія Григорія Сковороди: історія і сучасність» (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 17 листопада 2022 року).

На початку я хотів би подякувати людині, яка мене надихнула саме на таке бачення теми, а також провела самостійне дослідження, яке втілювалося у виставку «Григорій Сковорода у Софії» та авторську екскурсію Софією Київською. Це Ігор Нетудихаткін, кандидат історичних наук, завідувач відділу «Софійський собор» Національного заповідника «Софія Київська». Саме на матеріалах його дослідженні побудована перша частина мого виступу.

Спудей Могило-Заборовської Академії

Всім відомо, що Григорій Сковорода у Києво-Могилянській академії, яку тоді ще називали Могило-Заборовською, вчився з «творчими перервами» тричі: у 1734—1742 рр., 1744—1745 рр. та 1751—1753 рр.. Саме за часів навчання в академії Сковорода у 1737 р. митрополит Рафаїл Заборовський писав: «Вони ж вчителі утримуються на жалуванні, від мене персонально їм даному, з кафедрального Софійського монастиря грошовому, а з монастиря Братського хлібному»¹.

Свята Софія буквально «годувала» вчителів Григорія Сковорода — ієродиякона Веніаміна Григоровича (клас фари), Амвросія Негребецького (клас інфіми, граматики та синтаксими), Симеона Тодорського (викладача німецької, грецької та єврейської мов), Павла Канючкєвича (клас поетики), Сильвестра Ляскоронського (клас риторики), Михайла Козачинського (клас філософії).

Однокласник митрополита

Перший біограф філософа Михайло Ковалинський влучно схарактеризував учнівські успіхи Сковорода, порівнюючи його із талановитим однокласником — майбутнім Київським митрополитом: «Григорій швидко перевершив

¹ *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. (1721—1750). Отделение 2 (1721—1795 гг.) (т. 1; ч. 2). Приложения / Сост. Н. И. Петров (с. 36). Київ, 1904.*

усіх однолітків своїми успіхами та відзнаками. Митрополит Київський Самуїл Миславський (на кафедрі у 1783—1796 рр. — Г.К.), людина блискучої гостроти розуму та рідкісних здібностей до науки, будучи тоді однокласником його, в усьому лишався нижче його, не дивлячись на свою виняткову старанність»².

Вчитель другові митрополита

Не випадково якраз його, Сковороду, як найкращого студента академії, митрополит Тимофій Щербацький порекомендував на посаду домашнього вчителя, чи, як тоді казали, «інспектора», своєму доброму знайомому Степанові Томарі. І ця подія, яка назавжди змінила долю Сковороди, залишивши його довічним «студентом богословських наук», ймовірно відбувалася в митрополичому будинку Софії Київської.

«Грицькові» ноти для митрополичого хору Софійського собору

У 70-ті рр. XX ст. вчені звернули увагу на 8 нотних рукописних книг XVIII ст. з бібліотеки Софійського монастиря, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Четверта нотна книга містить церковну «Службу на 8 голосів» та має авторське позначення — «Грицькова».

На думку певних вчених, автором цієї служби міг бути Григорій Сковорода. Відомий дослідник його творчості³ Леонід Єфремович Махновець (1919—1993) вважав, що «Службу на 8 голосів» для Софійського собору Сковорода написав у 1744—1745 рр. під час другого етапу навчання у Києво-Могилянській академії.

Написана Сковородою мелодія мала лунати у Софійському соборі у часи, коли у храмі правив Митрополит Київський і Галицький Рафаїл Заборовський (1731—1747).

А в ювілейному 2022 році цю мелодію реконструював і заспівав в Софійському соборі праправнук великого українського композитора Микола Лисенко. І самі ноти були експоновані в Національному заповіднику «Софія Київська».

Херувимська в переказі Сковороди

А в написаній Леонідом Ушкаловим біографії⁴ Сковороди є дуже цікавий, з впізнаваними елементами його власної філософії, переклад «Херувимської пісні»:

² Ковалинський, М. (2016). *Жизнь Григорія Сковороди* / Л. Ушкалов (ред.); 2-ге видання (с. 1344). Харків: Видавець Савчук О. О.

³ Махновець, Л. Є. (1972). *Григорій Сковорода: біографія*. К.: Наукова думка.

⁴ Ушкалов, Л. (2017). *Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди*. Київ: Дух і літера.

«Тайновидним херувимам сообразні
І Животворящій Тройці піснь принося,
Видимий сей весь мир ізвержем із серця.
Да вмістим невидимий
і його Царя, Окружаемого і стрегома
тмами Копієносних херувим і серафим.
Алілуя, алілуя, алілуя».

Софія у Сковороди

Можливо, перша в літературі згадка про Київську ікону Софії-Премудрості Божої, яку ми можемо і сьогодні бачити в іконостасі Софійського собору, належить Григорію Сковороді.

Ба більше, ця ікона була написана і з'явилася в соборі саме в той час, коли Сковорода навчався в Могилянській академії. Він бачив Софійський собор і до появи іконостасу, який був зведений за часів митрополита Рафаїла Заборовського (1731—1747 рр.). І точно, Сковорода бачив цей іконостас і ікону Софії-Премудрості Божої в ньому.

В одному з останніх своїх філософських трактатів «Діалог. Назва його — Потоп Зміїний» (1791 р.) він задля ілюстративного уявлення біблійного образу «семистовпного дому премудрості» вплітає в розмову Душі і Нетлінного Духа опис храмової ікони Софії Київської, яка сама є іконографічним і символічним тлумаченням вірша з біблійної книги Притч Соломонових «Мудрість збудувала собі дім, витесавши сім його стовпів»⁵.

Саме в цій праці Сковорода вчить про три світи: макрокосм (хоч і не вживає цього терміна), мікрокосм (зокрема і людина) та символічний світ Біблії. Саме тут яскраво розкривається його радикальна екзегетика. Саме тут він жорстко критикує буквальне розуміння Святого Письма, стверджуючи, що «Біблія є і Бог, і змії»⁶. Якщо її читати символічно, можна бачити божественне. А буквальне розуміння може бути спокусливим.

«Дух. Згадай **семистовпний дім премудрості**. Як ти розумієш *фігуру* цього дому?

Душа. Я досі розуміла, ніби цей дім на стовпах обпертий або на них утверджений.

Дух. Не зваблюйся ж і знай, що тут стовп означає не те, що у римлян *columna*, а те, що у них *turris*, а у елінів піргос, тобто піднесена споруда на зразок круглого чи квадратного стовпа. У нас називається башта, бійниця, або терем, як видно із малоросійської пісні:

Понад морем глибоким
Стоїть терем високий...
Такий був стовп давній, що називався Фарос...

⁵ Притчі Соломона, 9:1. Біблія. (2020). Сучасний переклад з давньоєвр. та давньогр. Київ: Українське Біблійне Товариство.

⁶ Сковорода, Г. (2005) *Твори: у 2 т.* (т. 2; 2-ге вид.) (с. 153). Київ: ТОВ Видавництво

При цьому стовпі 70 тлумачів перетлумачили по-грецьки Біблію. Тут шороку святкували пам'ять такої великої справи.

Чудо з семи давніх чудес цей, вищий за хмари, стовп. Ось тобі тверді, що утверджують дім Вічного стовпи: Сім днів. Сім сонць, але одне, і сім очей, але одне, і сім вогнів, але один вогонь, і сім стовпів і один стовп... «Ті семеро — Господні очі»...

Дух. Спіткнувся тлумач... Чому ти посміхаєшся?..

Душа. В Кафедральному Софійському храмі головна ікона, що зображає Дім Премудрості, виставила сім колон, що підтримують стіну. Нині бачу їх обман. Крім того, сміх мій спричинили книжники безмінервні (немудрі. — Г.К.). Вони Діогена загнали в бочку. Одне нерозжоване слово породжує смішні нісенітничі. Як можна жити в бочці або на колоні?⁷

Сковорода критикує нерозтлумаченість («нерозжованість») ікони Софії-Премудрості Божої. А з іншого боку, в барочний спосіб поєднує в своєму тексті образи не тільки з самої ікони, але й з усього простору Софії Київської. Наприклад, Сковорода, описуючи ікону, говорить, що сім колон «підтримують стіну». Але ми не бачимо цієї «стіни» на іконі. Натомість ми бачимо Богородицю в тій самій молитовній поставі, що й «Оранта» — мозаїка в апсиді вівтаря, яку ми називаємо «Непорушною стіною» і яка на очах Сковорода була відгороджена (або підперта) іконостасом, в якому і знаходилася ікона Софії-Премудрості Божої.

Якщо ми далі подивимося текст цього трактату, то можемо прочитати наступний не зовсім зрозумілий текст: «Не забувай, що світла седмиця є стовп, град, дім і престол митрополичий»⁸. Коли ти стоїш безпосередньо в Софії Київській, то бачиш і стовпи дому Премудрості на іконі, і можеш прочитати цитату з псалма довкола Оранти, яка стверджує, що «Бог посеред нього»⁹ (мається на увазі «місто»), і у вівтарі — престол київського митрополита. І символічно зчитуючи простір храму, Сковорода продовжує: «Тут сидить, судить і є начальником над земними племенами той: «Я, Альфа й Омега, цебто Початок і Кінець, — говорить Господь, Бог...»¹⁰.

І це Сковорода говорить в контексті Світлої седмиці, тобто на Великдень. А якщо ми будемо стояти перед іконою і подивимося ліворуч, то побачимо фреску Воскресіння Христового. Так само Воскресіння зображене в апсиді ліворуч від Оранти.

Згадує Сковорода в цьому діалозі також апостолів Луку та Клеопу і їх зустріч з Христом по дорозі в Емаус. Якщо підняти очі вгору, стоячи перед іконою Софії-Премудрості, то ми сьогодні побачимо фреску XIX століття, яку реставратори відкрили у столітті XXI, яка зображає саме цю подію.

⁷ Сковорода, Г. (2005). *Твори: у 2 т.* (т. 2; 2-ге вид.) (с. 164—166). Київ: ТОВ Видавництво «Обереги».

⁸ Сковорода, Г. (2005). *Твори: у 2 т.* (т. 2; 2-ге вид.) (с. 165). Київ: ТОВ Видавництво «Обереги».

⁹ Псалом 45(46):6.

¹⁰ Сковорода, Г. (2005). *Твори: у 2 т.* (т. 2; 2-ге вид.) (с. 166). Київ: ТОВ Видавництво «Обереги».

Але, знаючи традицію реставрацій храмових розписів, коли більш пізні ікони записувалися наново зі збереженням сюжету, можна уявити собі, що під шаром більш пізнього живопису буде знайдено розпис або фреску тих самих Луки та Клеопи, яку бачив і Сковорода.

І це лише незначна частина образів, які згадуються в діалозі та відповідності яким, я впевнений, можна знайти на стінах Собору.

Все це підтверджує гіпотезу, що читаючи текст Сковороди, можна уявити людину, яка богословськи споглядає розписи Софії Київської, втілюючи їх в текст, або уявити собі, що Сковорода, створюючи свої богословські тексти, надихався розписами і мозаїками Святої Софії.

У своєму першому за часом (1769—1771) трактаті «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе» Сковорода також змальовує богословський образ східної Стіни, яка нагадує прикрашену золотом мозаїк центральну апсиду Софії Київської з Орантою (Непорушною стіною), яка в часи Сковороди була закрыта від присутніх в храмі стіною іконостасу і яку можна було побачити хіба що через відкриті царські врата під час богослужіння. Ось цей уривок:

«А ця Богостворена Стіна як же не може зватися Преділом, коли Вона межує між Світлом і між чужоземною Тьмою? Та Стіна має темний Бік, той, який дивиться до Тьми. Але Бік Її, на Схід повернений, є внутрішній і весь Світлом Вишнього Бога позолочений, так що коли темний Пожилець підходить до Її Дверей, то зовні темно, не бачить ніякої Краси і відходить назад, бродячи в Мороці; коли ж увірється і над Сподівання відчиняться Двері, в той Час, Світлом Воскресіння облившись вигукне із Давидом: «Прославлю Тебе, що я дивно утворений», «Це ніщо інше, як Дім Божий, і це Брама Небесна»¹¹.

Екскурсивод Софії Київської

Григорія Сковороду можна уявити і екскурсиводом Софії Київської, бо Михайло Ковалинський згадує, що у 1764 році «при огляді старожитностей тамошніх, Сковорода був йому тлумачем історії міста, звичаїв та древніх традицій, був спонукачем до наслідування духовного благочестя шанованих там померлих святих, але не життя живого чернецтва»¹².

А ще згадаймо сон Ковалинського, в якому він бачить вогняний напис на небі «Па-м'ять - свя-тих - му-че-ни-ків - А-на-ні-я - А-за-рі-я - Ми-са-ї-ла» і фігуру Григорія Савича Сковороди під ним¹³.

По-перше, від того ж Ковалинського ми знаємо, що ірмос 7-ї пісні канону Івана Дамаскіна з дитинства був улюбленим церковним Сковороди. А по-друге, якщо стати посередині храму Софії Київської обличчям до

¹¹ Сковорода, Г. (2005). *Твори: у 2 т.* (т. 1; 2-ге вид.) (с. 183). Київ: ТОВ Видавництво «Обереги».

¹² Ковалинський, М. (2016). *Жизнь Григорія Сковороди* / Л. Ушкалов (ред.); Ю. Коваленко (пер.); 2-ге видання) (с. 1358). Харків: Видавець Савчук О. О.

¹³ Ковалинський, М. (2016). *Жизнь Григорія Сковороди* (Л. Ушкалов (ред.); Ю. Коваленко (пер.); 2-ге видання) (с. 1354). Харків: Видавець Савчук О. О.

Оранти, то ліворуч на стіні побачимо зображення тих самих старозавітних мучеників Ананії, Азарії і Мисаїла.

І це видіння може бути або нав'язним розповідями Сковороди, або враженням від спільного відвідання Софії Київської.

Софійність як «Божа сила і Божа премудрість»

А завершити я хочу найбільшим одкровенням для мене в перші дні цієї війни, коли я зовсім іншими очима подивився на напис на фронтоні Софії Київської, де написано «Божа сила і Божа премудрість — Софія». Для мене це стало гаслом нашої перемоги і гаслом того, якою має бути наша країна.

Відомо, цей напис є непрямою цитатою з послання апостола Павла:

«Бо коли світ своєю мудрістю не пізнав Бога в премудрості Божій, то угодно було Богові безумством проповіді спасти віруючих. Бо іудеї вимагають чудес, елліни шукають мудрості; а ми проповідуємо Христа розп'ятого, для іудеїв спокуса, а для еллінів безумство, для самих же покликаних, іудеїв і еллінів, — Христа, Божу силу і Божу премудрість...¹⁴»

Але нещодавно я побачив паралель цього гасла з однією з найважливіших притч Григорія Сковороди, де він пояснює, що є Премудрість.

І це буде вже не про Софію як храм, а про Софію як Премудрість Божу.

В «Розмові п'яти подорожніх про справжнє щастя у житті» маємо діалог Якова і Григорія, якого можна асоціювати з самим автором:

«*Яків.* Я часто чую це слово: премудрість.

Григорій. Премудрості сенс полягає в тому, щоб збагнути, в чому полягає щастя — ось праве крило.

А чеснота намагається знайти. Через це вона в еллінів і римлян називається мужністю і міццю: арете, virtus — ось і ліве.

Без цих крил не можна вибратися і злетіти до благополуччя.

Премудрість — наче гостре далекозоре орлине око, а чеснота — наче мужні руки з легкими оленячими ногами.

Це божественне подружжя яскраво зображене отакою баєчкою¹⁵.

А далі Григорій розповідає притчу про двох мандрівників — безногого і сліпого — двох братів: Обсерватора (що можна перекласти як «Споглядач», «Теоретик») і Практика, які прямують до замку Миргород (Єрусалим перекладається як «місто миру») їхнього батька Уранія (в перекладі «Небесного»).

І це про Мудрість, яка є поєднанням споглядання і чеснот, теорії і практики.

І це про Софійність як мудрість і силу, як написано на фронтоні Софії Київської.

¹⁴ 1 Кор. 1:21–24.

¹⁵ Сковорода, Г. (2019). *Найкраще*. — Львів: Видавництво Terra Incognita, 2019. — С. 96.